

AZ ÉRZÉKEK ANTROPOLÓGIÁJA

*Toute la conduite de nostre vie depend de nos sens
(Descartes: La Dioptrique. Discours Premier: De la lumiere)*

Szerencsére sok érdekes tanulmány tárgyalja e kötetben nemcsak az egyes érzékszervek működésének, az érzékelés egyes formáinak kérdéseit, hanem többen áttekintésben, egymással való összefüggésben említik ezeket. Az ilyen rendszerezés mindig igen tanulságos, és maguk a vallások is kidolgoztak ilyen rendszereket. Például a *hét főbűn* rendszere nyilvánvalóan értelmezhető a különböző érzékek csoportosítására való törekvésként is.

Tanulmányomban ilyen rendszerezésre kívánok utalni. Ez persze nem könnyű feladat. Noha kezdettől fogva fontosnak tartottam e konferencia témáját, hosszabb ideig nem találtam megfelelő vezérfonalat. Nyilvánvaló ugyanis, hogy lehetett volna Origenész, Aquinoi Szent Tamás sőt, akár Pázmány Péter nézeteiből ilyen rendszert kikeresni. Ám ez túl bonyolult és időigényes előadást hozott volna. Amikor azonban a kezembe került az alább méltatandó francia szakmunka, úgy gondoltam – megvan a megfelelő kiindulási alap.

Barna Gábor bevezetőjében több fontos rendező elvet említett. Ezeket nem kell itt megismételnem. Ő hívta fel figyelmemet Robert Jütte könyvére (*Geschichte der Sinne*), amely további tanulmányozást érdemel. (Erre dolgozatom utólagos kiegészítésében még visszatérek.) Ám éppen ezért ezzel itt nem kell foglalkoznom. Barna Gábor arra is felhívta figyelmünket, hogy a közelmúltban az európai néprajz nemzetközi távlatban is elővette e témát, éppen a SIEF ő általa vezetett vallási-néprajzi bizottságának 2006. szeptemberi szlovéniai konferenciáján. Ennek anyagát azonban nem ismerem, úgyhogy erre sem reflektálhatok.

Rövidre szabott tanulmányomban (ami e sokrétű témakör esetében még a szokotthoz képest is elnagyoltabb vázlatot enged csupán meg) abból indulok ki, hogy a vallás és a vallástudomány szempontjából miként értelmezhetjük „az érzékek antropológiáját”?

Elöljáróban két tézist fogalmaznék meg.

1. A vallás, mint tudatforma, mindent felölel. Mindennel lehet foglalkozni a vallás (és vallástudomány) szempontjából. Jeruzsálem mellett van egy „bibliai állatkert”, ahol mindazok (de csak azok!) az állatok megláthatók, amelyekről a Szentírás szól. Itt a „zoológia” rendszere a vallás rendszerén keresztül jelenik meg.

2. A vallás nemcsak ideológia, nemcsak viselkedési modell, nemcsak hiedelmrendszer, hanem ennél is több. Például a konkrét érzékelést is a maga világába foglalja bele.

Az *érezékelés* → *vallás* összefüggést is könnyen illusztrálhatjuk. A népszerűsítő vallástudomány egyik legközkedveltebb példája a *villám* → *a vallás eredete* összefüggés bemutatása. Természetesen a kapcsolat a másik iránya is jól megfigyelhető.

A vallás → *érezékelés* összefüggéseit mindenki számára képviselik az olyan értelmezések, mint a „nyitott szem / csukott szem”, a „nyitott fül (vagy szív) / bezárt fül (vagy szív)”, vagy akár a „tiltott/megengedett/kötelező” ételek szerepe a vallási gyakorlatban.

Az érzékeléssel kapcsolatban egy harmadik jelenségre is felhívom a figyelmet. A konkrét érzékelést a vallás jelenségeinek bizonyítékaként is szokás bemutatni.

A konferencia idején csak pár napja volt annak, hogy a venezuelai elnök, Hugo Chavez az ENSZ közgyűlési termében szimatolva állapította meg: *még érzik itt a tegnapi látogató után a kénköszag!* (Értsd: az egy nappal korábban ott felszólaló Bush amerikai elnök maga az ördög.)

Egyébként nemcsak az ördög ismerszik meg szagáról/illatáról. Pál apostol (2 Kor. 2: 14–16) részletesen szól Krisztus jó illatáról a keresztények körében. (Isten a „Krisztus Jézusban mindenkor győzelemre segít minket és ismeretének illatát (τὴν οὐσμὴν τῆς γνῶσεως) mindenütt elterjeszti általunk. Mi ugyanis Krisztus jó illata (Χριστοῦ εὐωδία εἰσμεν) vagyunk Isten számára azok közt, akik üdvözülnek, és azok között is, akik elkárhoznak. Ezeknek halált jelentő halotti szag, azoknak meg az élet éltető illata” (ὄϊς μὲν οὐσμὴ ἐκ θανάτου εἰς θάνατον, οἷς δὲ οὐσμὴ ἐκ ζωῆς εἰς ζωὴν).

Az érzékelés ilyen általánosítását David Le Breton (művéről mindjárt részletesen szó lesz) egy francia *bon mot* formájában népszerűsítette. Eszerint Descartes nevezetes mondása: *Je pense donc je sui* így fogalmazható át: *Je sense donc je sui*. Itt a francia „gondolkodom” és „érezek” igék kerülnek ellenpárba. Ez utóbbihoz hasonló szellemes megoldást mi is ismerünk. Az előbb Descartes-tól idézett mondat latin eredetije (*cogito ergo sum*) átformálását adja nevezetes költeményében Illyés Gyula: *Doleo ergo sum* („fájok, tehát vagyok”), amelyben azt fejt ki költői eszközökkel, hogy a világot azok képviselik, fejezik ki, értik meg igazán, akik szenvednek.

Ami az „érezékek” egymással összevető antropológiáját illeti, David Le Breton idén megjelent könyvét¹ veszem alapul. A kiváló francia szerző strassbourgi professzor, akinek érdeklődése a társadalomlélektantól a szociológiáig és az antropológiáig sok mindenre kiterjed. Vagy húsz könyvet jelentetett meg, amelyek a test antropológiájával és szociológiájával, a veszély/veszélyeztetettség kérdéseivel, az identitással, a csönddel, az érzelmekkel, a szimbolikus interakciókkal és még sok más témával foglalkoztak; azaz a szerző már több témakört külön is feldolgozott, mielőtt a mostani „érezékelés-antropológiát” összeállította volna.

---

¹ LE BRETON 2006.

Ami az egyes érzékszerveket és az érzékelés egyes formáit illeti, a szerző itt valódi társadalomtudományi távlatokat mutat be.

Például a látás esetében a *voir* (az ige jelentése "látni") világától a *savoir* (az ige jelentése "tudni") világáig jut el. (Itt és könyve más részeiben olyan megoldásokat találunk, amelyeket a francia társadalmi szemantika és szemiotika hasonló módon értelmezett, sőt rendszerezett is).

A hallástól a megértésig (*entendre – s'entendre*) hasonló módon vezet az út.

Az érintés (*toucher*) a szerző felfogása szerint a „kontaktus” világa, amikor a „másik”-kal való közvetlen kapcsolat a cél.

A *sentir – se sentir* közvetlenül a szagláshoz kapcsolódik, ám általában is az érzékelés megjelölésére szolgál. Sok nyelvben – a magyarban is – megtalálhatók az ily módon kettős értelemben használt kifejezések. Vörösmarty klasszikus értékű filozófiai költeményében (*Gondolatok a könyvtárban – 1844*) olvashatjuk ezt a rejtélyes értelmű, ám nyilván az említett nézetet tartalmazó kijelentést: „szagáról ismerem meg / Az állatember minden bűneit.”

A táplálkozás és az „ízlelés” megintcsak átvitt értelemben is használatos: a szájban keletkező ízléstől az élet ízléséig (*du goût en bouche au goût vivre*) terjed. A „gusztusos” és „gusztustalan” pszichológiai és antropológiai távlatairól szólván Le Breton egyébként éppen egy magyar kutató, A. Angyal úttörő tanulmányát² említi. Az „ízlés-telen”-nek morális fogalomként értelmezése egyébként más pszichológusoknál is gyakran visszatérő gondolat. És ez a konyhától a kultúraelméletig sok mindenre kiterjed.

Le Breton könyvében világméretű kitekintést kapunk, mégpedig nemcsak a szociálpszichológusok vagy szemantikusok adatai révén, hanem különböző filozófusok, antropológusok nézeteinek bemutatásával és bírálatával. Az egész könyvön végig vonul a vallástudományi, teológiai összefüggések bemutatása is.

Amint köztudott, a keresztény teológiában Origenész volt az, akik összegezte az érzékek elméletét. A világhírű teológus, Karl Rahner disszertációja³ ezt részletesen bemutatta. A keresztény és középkori filozófia a látást tartotta az érzékelés legfontosabb formájának (ezzel szemben a zsidóság számára a hallás/meghallgatás volt az Istennel való kapcsolattartás legáltalánosabb formája.) Descartes a maga *Dioptrikájában* (ez az 1629-ben már kész mű a fénytöréstanal foglalkozik, és a szerző, fizikai és geometriai dolgozataihoz készült nevezetes bevezetése, az 1633-as *Értekezés a módszerről*) ilyen okból a megismerést illetően a látás elsőbbségét hangsúlyozza. A színek, a különböző érzékletek összekapcsolása (*szintesztézia*), ám akár a nappalok és éjjelek, az évszakok látási viszonyainak az időszámítás révén a kultúra időbeli meghatározóivá emelése – mind-mind a valósi antropológiának is fundamentumát képezik.

A hallás és a nyelv (meg a csend) a vallásban is alapvető fontosságú, ide értve a vallások különböző szonorikus összetevőit (pl. a *harangok*), vagy éppen a „szóval való teremtés”. Az érintés és nyelvhasználat összefüggését az (egyébként ugyancsak magyar eredetű) René Spitz vizsgálta. A beszéd „keletkezéséről” szó-

² ANGYAL 1941.

³ RAHNER 1932.

ló közismert könyvében⁴ azt írja le, hogy anya és gyermeke igen szoros, kölcsönös tapintásra épülő kapcsolatát hogyan váltja fel az egy éves kor körül a beszélni tanuló gyermek verbális kapcsolattrendszere.

Egyébként szinte mindegyik érzékelés-formához és érzékszervhez kapcsolhatók filozófiai felismerések is. Például Immanuel Kant a „szaglást” általában a „alacsonyabbik” jellegű érzékelésnek tartja az emberek között.

Egyszóval – Le Breton könyve nemcsak gazdag művelődéstörténeti és etnológiai adattárával, hanem pszichológiai és filozófiai távlataival valódi lehetőséget ad egy elméleti szintre is eljutó „érzékelés-antropológiának”. Ez, mint eddig is igyekeztem jelezni, nélkülözhetetlen az érzékeket vizsgáló korszerű vallástudományi megközelítés számára is.

Ami a szegedi konferencia során is kiderült, egyes ide tartozó részmákat megnyugtatóan tárgyaltak a résztvevők. Bizonyos területeken (pl. ikonográfia, rítusok vizsgálata) nyilvánvaló előnnyel járt az egyes érzékelési formákra koncentráció bemutatás. Kiderült, hogy a magyarországi egyházak ilyen gyakorlata eltér egymástól, és például a keleti egyház vagy a hazai görög katolikusság gyakorlata igen tudatosan minden érzékszerv sokrétű bevonását képviseli. Mindehhez képest azonban az eddiginél sokkal tudatosabban kellene néprajzelméleti és vallástudományi szempontból is vizsgálni az érzékek egész rendszerét. Talán azt is hozzátehetem ehhez, hogy benyomásaim szerint a szegedi konferencia helyeselte ezt a komplex és elméleti megoldás igényét. Ám eddig még alig történt valami nálunk az ilyen kutatások terén.

Mínt hogy a közelmúltban magyarul is megjelentek Kant ember-filozófiai tanulmányai⁵, legalább egy ponton az eddigiekhez képest alaposabban tanulmányozhatjuk az érzékek elméletét.

Kant „antropológiája” maga is hosszú utat tett meg. Mintegy három évtizeden át tartott ilyen tárgyú előadásokat, ezekhez több kézirat készült és a hallgatók is többféle módon jegyzetelték ezeket. Az ezekből még Kant által egyesített szöveg, a *Pragmatikus érdekű antropológia* először 1798-ban jelent meg, és ez az utolsó műve, amelyet még ő állított össze. Ez az „antropológia” két részből áll: a „megismerőtehetségről” szóló első részben található „Az öt érzékről” szóló fejezet (az említett magyar kiadásban az 58–69. lapokon). Kant megkülönbözteti a „külső érzékeket” a „belső érzékektől”. Az előbbieket között a tapintást, a hallást, a látást, valamint együtt az ízlést és a szaglást tárgyalja. Ez után foglalkozik a „belső érzékekkel”, amelyek már az emberi tudat működéséhez tartoznak. Ezzel kapcsolatban a gyönyör és az undor jelenségeivel külön is foglalkozik.

Köztudott, hogy Kant ehhez a könyvéhez maga tett utólagos „észrevételeket”, amelyek voltaképpen külön könyv-terjedelműek. Ezek utólag, kéziratokból jelentek meg. (Ezek is olvashatók magyarul.) Témájuk szerint az antropológia második könyvéhez tartoznak, és a gyönyör meg az undor érzékére vonatkoznak. (Lásd az említett magyar kiadásban a 365–483 lapokon.) Vagyis Kant az antropológia „Első részéhez” nem írt utólagos, könyvméretű kommentárt.

---

⁴ SPITZ 1968.

⁵ KANT 2005.

Viszont aki ismeri a Porosz Akadémia által kezdett kritikai kiadását Kant műveinek, tudja, hogy Kant kéziratos hagyatékában voltak ilyen szövegek is. (Ezeket ki is adták 1913-ban és számos újrányomásban.) Itt a *Reflexionen zur Anthropologie* az 55–654. lapokon található, azaz átnyúlik a XVI. kötetbe is. A minket leginkább érdeklő „Von den fünf Sinnen – Vom inneren Sinn” c. rész (a 99–114. lapokon) a 263. feljegyzéstől a 297-ig terjed, és ebben Kant praktikus megjegyzéseket, teoretikus ötleteket, osztályozási vázlatokat ad, konkrét jelenségekre utal. Például felhívja a figyelmet arra, hogy a látás a teret, a hallás az időt közvetíti a tudat számára. Megemlíti, hogy az érzékszervek jobb vagy rosszabb működése pszichikai következményekkel jár, például a nagyothalló emberek általában bizalmatlanok. Összeveti egymással az állatok és az emberek érzékelését. Szerinte a szaglás a leginkább szubjektív érzékelés. Az érzékelés nem fogalmakat, hanem csak benyomásokat hoz létre. Különösen tanulságos az érzékelés fokainak megkülönböztetése. Például a hallás igen magas foka vezet el a zene élvezetéhez. Még arra is kitér, vajon van-e az öt érzéken kívül más érzék is. Úgy látszik, ezt a kérdést Kant végül is nem döntötte el, legfeljebb arra utal, hogy az ember önmagát is valamilyen módon érzi.

A kanti antropológia mind első, mind második kötetéhez fűzött megjegyzések azért is fontosak számunkra, mivel éppen azt jelzik, milyen tényekből, ismeretekből, rendszerezésből indult ki Kant filozófiájának ez az összegezése.

A vallásantropológiai érzékelés-elmélet szempontjából döntő fontosságúnak tartjuk Kant két felismerését. Egyrészt a külső és belső érzékek illetően osztályozását, másrészt azt, hogy mindezekre még az antropológia első részében egy további szint épül: „az értelemre támaszkodó megismerőtehetség”.

Kant nem említi vallási példákat, sem a kinyomtatott munkában, sem az ehhez tartozó jegyzetekben, megjegyzésekben. Ám mi könnyen felhozhatunk ilyeneket. A tömjénfűst (vagy más áldozati kellékek) illata a vallásban nem csupán a kellemességre, hanem e fölött az istenség nem mindennapiságára, jó szagára is utal. A harangszó nem csupán a hallás által továbbított hangrezgés, hanem a különböző alkalmakkor végbemenő harangozásoknak más-más konkrét jelentése is van. Még folytathatnánk az ilyen példákat, ám a szegedi konferencia előadásai amúgy is bővelkedtek ilyenekben.

Nálunk is igen kevés a valóban filozófiai ihletettséggű néprajzi vagy vallástudományi kutatás. Ám semmi akadályát nem látom, annak, hogy akár egy ünnep vagy rítus pontosan ilyen, „kantianus” leírása megszülessen. Ez megvalósítható feladat, elvégzése jelentős hozzájárulás lenne mind vallástudományi, mind néprajzi szempontból.

Erre kívántam felhívni a figyelmet.

Természetesen sem Le Breton könyve, sem Kant érzékelés-elmélete nem az egyetlen lehetséges kiindulópont. Már említettem, hogy például Pázmány vagy Aquinói Szent Tamás gondolati rendszeréből is érdemes volna kiemelni az ide vonatkozó felismeréseket. Sőt, legalábbis némi meglepetést okozott, amikor egy kissé utána néztem, milyen rangos érzékelés-elméletet képviselt Descartes. Kant maga is alapvető fontosságúnak tartotta *A lélek szenvedélyei* című Descartes-művet.

Ez már az „emelkedettebb” valóságfelfogás és a megismerésre épülő válasz területe, amellyel most nem foglalkozhattunk. Szerencsére újabban e munka is olvasható már magyarul⁶, úgyhogy egyszer érdemes lenne külön is foglalkozni vele.

Némi utólagos kiegészítés

Dolgozatom lezárása után került a kezembe Robert Jütte könyve, pontosabban annak angol fordítása: *A History of the Senses. From Antiquity to Cyberspace* (Translated by James Lynn). Cambridge, 2005. Polity. Kiderült, hogy Barna Gábor már ismerte ennek német eredetijét: *Geschichte der Sinne. Von der Antike bis zum Cyberspace*. München, 2000. C. H. Beck. A két kiadás csak apró, közléstechnikai részletekben tér el egymástól, nem került a fordításba új rész vagy kiegészítés. Voltaképpen művelődéstörténeti jellegű ez az áttekintés, ám eszmetörténeti és ideológiatörténeti kitekintéssel. A szerző egyébként a stuttgarti egyetemen a modern történelem professzora, aki a test és a test érzései történetével más dolgozataiban is foglalkozott. Érdekes volt számomra, amikor észrevettem, hogy az ő könyve első fejezetének mottója a „fiatal” Marx nevezetes idézete („Die Bildung der fünf Sinne ist eine Arbeit der ganzen bisherigen Weltgeschichte” a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* szövegéből), amit ugyan én még egyetemi vizsgálóm jobban, ha nem említettem – mint a „fiatal” Marx egyéb nézeteit sem – ám azért természetesen magam is ismertem – nagy egyetértéssel – és a folklór történeti rendszerezéséről írván, hasznosítottam is. Mostani mottóm (Descartes) és záró idézetem (Kant) viszont arra is mutat, mihez képest is fogalmazta meg Marx a maga materialista érzékelméleti alapgondolatát. Marxnak egyébként Kant felfogásáról tudomása lehetett.

Jütte könyvének német eredetijét Barna Gábor példányában és szívésségéből néztem át. Ugyancsak ő mutatta meg nekem – amit szintén hálával köszönök – az érdekes holland folyóirat, az *Etnofoor* XVIII/1 (2005) *The Senses* című tematikus számát, amely az *European Association of Social Anthropologists* társaság 2004 szeptemberében Bécsben tartott szimpoziumának anyagából hoz hét tanulmányt, a két szervező, Regina Bendix bevezetőjével és Donald Brenneis utószavával. Mind a szimpozium, mind a tematikus folyóirat-szám tudatosan minden kontinensre kiterjedő, igazán különböző eseteket ír le. Mindezekhez képest a szegedi szimpozium koherensebb (és földhözragadtabb) volt. Magam mégsem éreztem szükségét annak, hogy dolgozatom lényegét és beosztását utólag átírjam. Azonban feltétlenül fel szeretném hívni a figyelmet az említett művekre, és arra is, hogy – úgy látszik – mostanra sokféle indíttatásból élénkült meg az érzék-szervek és ezek működésének antropológiai, sőt vallásantropológiai vizsgálatára való igény.

---

⁶ DESCARTES 1994.

Irodalom

ANGYAL, ANDRÁS

1941 Disgust and related aversion. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1941/3. 36. 393–412.

DESCARTES, RENÉ

1994 *A lélek szenvedélyei*. Ictus Kiadó, Szeged.

KANT, IMMANUEL

1913 *Kant's handschriftlicher Nachlaß*. Band II. Erste Hälfte. *Anthropologie*. Erste Hälfte. Walter de Gruyter, Berlin und Leipzig.

2005 *Antropológiai írások*. Osiris/Gond-Cura Alapítvány, Budapest.

LE BRETON, DAVID

2006 *La Saveur du Monde. Une anthropologie des sens*. Éditions Métailié, Paris.

RAHNER, KARL

1932 Le début d'une doctrine des cinq sens chez Origène. *Revue d'Ascétisme et de Mystique* 13.

SPITZ, RENÉ

1968 *De la naissance de la parole*. Presses Universitaires de France, Paris.

VILMOS VOIGT

THE ANTHROPOLOGY OF THE SENSES

Investigations of the anthropology of the senses should not be limited to presenting the manifestations of individual sensory faculties (sight, hearing, touch, smell and taste). Creating a universal theory would also be important for religious studies; however, works that offer a systematic overview of the kind are few and far between.

Fortunately, the versatile French sociologist, David Le Breton, has lately published a book titled *La Saveur du Monde: Une Anthropologie des Sens* (Paris, 2006), which is exactly such a work. Through my presentation of the topics discussed in the book my intention was to present the anthropological, philosophical and theoretical perspectives in general. I related these to the theory of senses found in the first volume of Kant's *Anthropology*, and called for more philosophically motivated religious and ethnographical studies on the subject. As a subsequent addendum to this paper, I also make reference to the latest international literature in this field.